

**Manüfaktürün Ortaya Çıkışı ve Fabrika Üretimine Geçişte
Manüfaktürün Rolü: Emek Süreci Bağlamında Bir Değerlendirme**

*The Emergence of Manufacture and Its Role in the Transition to the
Factory System: A Review within the Context of Labour Process*

Arş. Gör. Dr. Osman Tezgel

*Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü
Ankara University, Faculty of Political Sciences, Labour Economics and Industrial Relations Department
tezgel@politics.ankara.edu.tr*

Ocak 2013, Cilt 4, Sayı 1, Sayfa: 98-114
January 2013, Volume 4, Number 1, Page: 98-114

P-ISSN: 2146-0000

E-ISSN: 2146-7854

©2010-2013

İMTİYAZ SAHİBİ / OWNER OF THE JOURNAL
İsmail AKBIYIK
(ÇASGEM Adına / On Behalf of the ÇASGEM)

EDİTÖR / EDITOR IN CHIEF
Dr. Erdem CAM

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ / DESK EDITOR
Ceylan Güliz BOZDEMİR

TARANDIĞIMIZ İNDEKSLER / INDEXES
ECONLIT - USA
CABELL'S DIRECTORIES - USA
ASOS İNDEKS - TR
INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL - PL
KWS NET LABOUR JOURNALS INDEX - USA

YAYIN TÜRÜ / TYPE of PUBLICATION
PERIODICAL - ULUSLARARASI SÜRELİ YAYIN
YAYIN ARALIĞI / FREQUENCY of PUBLICATION
6 AYLIK - TWICE A YEAR
DİLİ / LANGUAGE
TÜRKÇE ve İNGİLİZCE - *TURKISH and ENGLISH*

PRINT ISSN
2146 - 0000
E - ISSN
2146 - 7854

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Dr. Serhat AYRIM - ÇSGB
Dr. Siddık TOPALOĞLU - SGK
Dr. Havva Nurdan Rana GÜVEN - ÇSGB
Nurcan ÖNDER - ÇSGB
Ahmet ÇETİN - ÇSGB
Dr. Erdem CAM - ÇASGEM

ULUSLARARASI DANIŞMA KURULU / INTERNATIONAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Yener ALTUNBAŞ *Bangor University - UK*
Prof. Dr. Mehmet DEMİRBAĞ *University of Sheffield - UK*
Prof. Dr. Shahrokh Waleck DALPOUR *University of Maine - USA*
Prof. Dr. Douglas L. KRUSE *Rutgers, The State University of New Jersey - USA*
Prof. Dr. Özay MEHMET *University of Carleton - CA*
Prof. Dr. Theo NICHOLS *University of Cardiff - UK*
Prof. Dr. Mustafa ÖZBİLGİN *Brunel University - UK*
Prof. Dr. Işık Urla ZEYTİNOĞLU *McMaster University - CA*
Doç. Dr. Kevin FARNSWORTH *University of Sheffield - UK*
Doç. Dr. Alper KARA *University of Hull - UK*
Doç. Dr. Yıldırım YILDIRIM *Syracuse University - USA*
Dr. Sürhan ÇAM *University of Cardiff - UK*
Dr. Tayo FASHOYIN *International Labour Organization - CH*

ULUSAL DANIŞMA KURULU / NATIONAL ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ahmet Cevat ACAR *Türkiye Bilimler Akademisi*
Prof. Dr. Yusuf ALPER *Uludağ Üniversitesi*
Prof. Dr. Cihangir AKIN *Yalova Üniversitesi*
Prof. Dr. Mustafa AYKAÇ *Kırklareli Üniversitesi*
Prof. Dr. Mehmet BARCA *Yıldırım Beyazıt Üniversitesi*
Prof. Dr. Eyüp BEDİR *Gazi Üniversitesi*
Prof. Dr. Vedat BİLGİN *Gazi Üniversitesi*
Prof. Dr. Toker DERELİ *Işık Üniversitesi*
Prof. Dr. Nihat ERDOĞMUŞ *İstanbul Şehir Üniversitesi*
Prof. Dr. Halis Yunus ERSÖZ *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Seyfettin GÜRSEL *Bahçeşehir Üniversitesi*
Prof. Dr. Tamer KOÇEL *İstanbul Kültür Üniversitesi*
Prof. Dr. Metin KUTAL *Kadir Has Üniversitesi*
Prof. Dr. Ahmet MAKAL *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Sedat MURAT *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Hamdi MOLLAMAHMUTOĞLU *Çankaya Üniversitesi*
Prof. Dr. Ahmet SELAMOĞLU *Kocaeli Üniversitesi*
Prof. Dr. Ali SEYYAR *Sakarya Üniversitesi*
Prof. Dr. Haluk Hadi SÜMER *Selçuk Üniversitesi*
Prof. Dr. İnsan TUNALI *Koç Üniversitesi*
Prof. Dr. Cavide Bedia UYARGİL *İstanbul Üniversitesi*
Prof. Dr. Recep VARÇIN *Ankara Üniversitesi*
Prof. Dr. Nevzat YALÇINTAŞ *İstanbul Üniversitesi - E.Öğretim Üyesi*
Prof. Dr. Erinç YELDAN *Yaşar Üniversitesi*
Doç. Dr. Aşkın KESER *Uludağ Üniversitesi*

Dergide yayınlanan yazılardaki görüşler ve bu konudaki sorumluluk yazar(lar)ına aittir.
Yayınlanan eserlerde yer alan tüm içerik kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

All the opinions written in articles are under responsibilities of the authors.
The published contents in the articles cannot be used without being cited.

Manüfaktürün Ortaya Çıkışı ve Fabrika Üretimine Geçişte Manüfaktürün Rolü: Emek Süreci Bağlamında Bir Değerlendirme

The Emergence of Manufacture and Its Role in the Transition to the Factory System: A Review within the Context of Labour Process

Osman Tezgel¹

Özet

Latince “*manu factum: el ile yapılmış*” kelimelerinin birleşimi doğrultusunda el ile yapılan üretimi ifade eden manüfaktür, tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı iş yerinde, bir ya da birden fazla işi gerçekleştiren el zanaatkârlarının (*handicraftsmen*) türdeş meta üretmek üzere bir arada çalışmalarıdır. Kapitalist bir üretim tarzı olan manüfaktürün ortaya çıkışı, Orta Çağ zanaat üretiminin çeşitli aşamalardan geçmesi sonucunda olmuştur. Manüfaktürde iş birliği doğrultusunda iş bölümünün işçiler arasında yaygınlaşması, emeğin üretkenliğinde de gözle görülür bir artış ortaya çıkarmıştır. Manüfaktür, makineli sanayi ile zanaat üretimi arasında bir köprü görevi görerek, fabrika sistemine geçiş için gerekli koşulları hazırlamıştır.

Anahtar Sözcükler: Manüfaktür, zanaat üretimi, iş bölümü, ev sanayisi, emek süreci.

Abstract

Manufacture, as in Latin “*manu factum: made by hand*”, is the process of producing homogenous goods by a number of handicraftsmen working in a workshop under one capitalist. Manufacture is a capitalist mode of production and its emergence was brought about by medieval artisanal mode of production going through various phases. Since, in accordance with the co-operation, the division of labor becomes widespread in manufacture, the productivity of labor increases signally. Manufacture is a transition from the artisanal production to the factory system and provides the conditions to the latter.

Keywords: Manufacture, artisanal production, division of labor, domestic industry, labor process.

---

¹Dr., Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Bölümü, tezelgel@politics.ankara.edu.tr, Bu makale yazarın doktora tezinden türetilmiştir.

Giriş²

Manüfaktür, 16. yüzyıl ile 19. yüzyıl arasında, fabrika sistemine doğru geçişi ifade eden kapitalist bir üretim tarzıdır. Bu doğrultuda manüfaktür, zanaat üretiminin feodal üretim ilişkilerinden başlayarak kapitalist üretim tarzı ile devam eden parçalanma süreci ile birlikte, kentlerdeki zanaatkârların ve kırsal alanda üretim yapan küçük üretici zanaatkârların tek bir atölyede toplanmaları sonucunda ortaya çıkmıştır.

Emek süreci konusunda Türkçe yazında yer alan akademik çalışmalardaki genel ilgi, makineli üretimin emek süreci üzerinde büyük bir dönüşüm yaratması sonucunda fabrika sistemine yoğunlaşmıştır. Bunun yanında, yine emek süreci ile ilgili çalışmalar, öz itibarıyla, bu sisteme kaynaklık ettiği düşünülen zanaat üretimi ya da zanaatkâr emeği üzerinde de kümelenmiştir. Bu çalışmaların genelinde manüfaktür dönemi, bir tarihsel süreç olarak vurgulanmakta ancak kapsamlı bir biçimde ele alınmamaktadır. Manüfaktür ile ilgili çalışmalar ise manüfaktürün iş bölümü, iş birliği ya da yabancılaşma gibi çeşitli özelliklerine vurgu yapmakta ancak bir üretim tarzı olan manüfaktürü tarihsel ve bütünsel olarak ele almamaktadır. Zanaat üretiminden fabrika sistemine doğru bir köprü olarak ifade edilen manüfaktürün ortaya çıkmasındaki temel etmenlerin ayrıntılı bir biçimde ortaya koyulması ve ayrıca manüfaktürün içsel özellikleri ile fabrika sistemine geçişin koşullarını nasıl ve ne şekilde yarattığının ifade edilmesi, bu çalışmanın önemini oluşturmaktadır. Böylece bu çalışma, manüfaktürü emek süreci bağlamında tarihsel bir çerçevede ele almak, Türkçe yazında genellikle bir öncül ya da bir ardıl olarak vurgulanmış bu konuyu bir nebze olsun tartışabilmek amacı taşımaktadır.

Çalışma sürecinde konunun gerek kapsamının oluşturulması gerekse de kavramsallaştırılması noktasında çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Gerçekten de feodalizmin çözülmesi, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkması ve dönüşmesi çok kapsamlı bir konu olmakla birlikte, birçok teorinin ve tartışmanın da temelini oluşturmaktadır. Çalışmada, bu konudaki literatürde yer alan temel tartışmalara değinilmekle birlikte, bu tartışmalar derinlemesine ele alınmamıştır. Bu çerçevede manüfaktürün ortaya çıkış süreci bağlamında zanaat üretiminin yapısına ve lonca örgütlenmelerine ise ayrıntılı bir biçimde değinilmiştir. Çalışma sürecinde karşılaşılan zorluklardan bir diğeri ise çalışmayı kavramsallaştırmak olmuştur. Fabrika sistemini ortaya çıkaran süreçte, makineli üretime geçişe yönelik çok sayıda teori bulunmaktadır. Bu teorilerden en önemlileri, manüfaktürü fabrikanın tarihsel temeline koyan ve manüfaktürün fabrikaya geçişi sağladığını ifade eden Marx eksenli analiz; bir diğeri ise Mendels tarafından ortaya konulan ve daha sonra çoğunlukla Marksist yazarlar tarafından da geliştirilen, Sanayi Devrimi'ne kırsal alandaki ev sanayisinin öncülük ettiğini ifade eden "proto sanayileşme" teorisidir. Bu çalışma, kavramsallaştırma açısından temel olarak Marx'ın tarihsel analizlerine dayanmaktadır. Bununla beraber, proto sanayileşme teorisinin ortaya koyduğu bazı kavramların manüfaktüre giden aşamaları da ifade ettiği düşünüldüğünden, satın alma sistemi (*kaufsystem*) ve sipariş üzerine imalat sistemi (*putting out system*) gibi kavramlar bu çalışmada ev sanayisi ekseninde kullanılmıştır. Buradan hareketle, çalışmanın içerisinde proto sanayileşme teorisinin ayrıntılı bir biçimde irdelenmemesi bir ihmal değil; çalışmanın kapsamı bağlamında ortaya çıkan bilinçli bir tercihin ürünüdür.

Çalışmanın birinci bölümünde, manüfaktürün kelime anlamı doğrultusunda zaman içerisinde kavramın kendisinde meydana gelen değişiklikler tartışılmıştır. Ayrıca bir üretim

² Bu çalışmanın ortaya çıkma sürecinde gerçekleştirdiği değerli katkılardan ötürü Arş. Gör. Başak Bak'a içten teşekkürlerimi sunarım.

tarzı olarak manüfaktürün ortaya çıkışına tarihsel temel hazırlayan aşamalar ele alınmıştır. Bu çerçevede, zanaat üretiminin parçalanmasındaki ilk aşama olan satın alma sistemi (*kaufsystem*) ve daha sonraki aşama olarak ev sanayisi irdelenmiş; bu aşamaların ne şekilde manüfaktüre dönüştüğü emek süreçleri de göz önüne alınarak tartışılmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde ise, manüfaktürde üretim sürecinin temel özellikleri ve manüfaktürle birlikte emek süreci bağlamında ortaya çıkan değişimler ele alınmıştır. Bu noktada manüfaktürün, fabrika üretimine ne şekilde bir tarihsel temel teşkil ettiği üzerinde durulmuştur.

I. Manüfaktür Kavramı ve Manüfaktürün Ortaya Çıkışı

A) Manüfaktür Kavramı

Manüfaktür, kelime anlamı olarak Latince “*manu factum: el ile yapılmış*” kelimelerinin birleşimi doğrultusunda el ile yapılan üretimi ifade etmektedir. İngilizce’de ise *manufacture* kelimesi, “*makine kullanılarak büyük sayıda ve miktarda mal üretim süreci*” olarak tanımlanmaktadır.³ Manüfaktür kelimesinin Latince ve İngilizce anlamları karşılaştırıldığında ortaya çıkan bu farklılık, kavramın zaman içerisinde asıl anlamının değişime uğradığının bir göstergesidir.

Manüfaktürün anlamının zaman içerisinde değişerek, tam tersi bir anlamda kullanılmasında kuşkusuz bir üretim tarzı olarak manüfaktürün, zanaat üretimi ile üretimde makinelerin yoğun bir biçimde kullanıldığı fabrika üretimi arasında bir geçiş (*transition*) dönemi olmasının rolü büyüktür. Manüfaktür, fabrika sistemi ile birlikte anlam değişikliğine uğrayarak makine ile – insan elinin hiçbir yardımı olmadan – yapılan üretimi ifade eder bir anlama bürünmüştür (Ure, 1835: 1).⁴ Dolayısıyla manüfaktür kelimesinin zaman içerisinde, herhangi bir malın “makine yardımıyla üretimi” biçiminde anlamının genişlediği ve bu doğrultuda makineli üretimin geneline atf yapan bir kavram olarak belirdiği ifade edilebilir.

Manüfaktürün, hem zanaat üretimine hem de makine ile üretime vurgu yapan anlamının yanı sıra aynı zamanda gerek zanaat üretiminden gerekse de makineli üretimden bağımsız bir – geçiş – üretim tarzı olarak da ifade edilmesi, kavramın tanımlanmasını daha da karmaşıktır. Manüfaktür kavramını bir üretim tarzı olarak ele alan Karl Marx’a göre “*Üretim tarzı yönünden manüfaktür, sözcüğün dar anlamıyla, lonca el zanaatlarından, bir ve aynı bireysel sermaye tarafından aynı anda çok sayıda işçi kullanılması dışında güçlüğüyle ayırt edilebilir.*” (Marx, 2000: 313). Gerçekten de manüfaktür, aslında zanaat üretiminden nitel olarak ilk bakışta çok da farklı olmayan, ancak üretimin toplumsal ilişkileri bakımından zanaat üretiminden keskin bir çizgi ile ayrılan ve zanaat üretiminin tam tersi bir biçimde kapitalist nitelik kazanan bir üretim tarzının ifadesidir (Ersoy, 1992: 57). Bu çerçevede manüfaktür, Orta Çağ lonca el zanaatlarından farklı ve yeni bir örgütlenme biçimi olarak, tek bir kapitalistin patronluğu altında, aynı iş yerinde, bir ya da birden fazla işi gerçekleştiren zanaatkârların (*handicraftsmen*) türdeş meta üretmek üzere bir arada çalışmalarınıdır (Marx, 2000: 313; Berg, 1994: 63).

Zanaat üretiminin hâkim olduğu bir imalat sanayisini ifade eden manüfaktür, makineli modern üretime öncülük etmiştir (Berg, 1994: 63). Bu çerçevede makineli üretimin

³ Bkz: Longman Dictionary of Contemporary English, 2006: 1003.

Ayrıca bkz. [<http://oxforddictionaries.com/definition/english/manufacture?q=manufacture>] (12.12.2012)

⁴ Andrew Ure, “*The Philosophy of Manufactures, or an Exposition of the Scientific, Moral and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain*” isimli eserinin başında, manüfaktürün en kusursuz biçiminin tamamen el işçiliği ile üretim yapmak olduğunu vurgulamıştır. Ancak, eserinin sonraki kısımlarında “manüfaktürün felsefesini”, üretim sanayisinde kendi kendine işleyen makineler ile açıklamıştır.

yaygınlaşması ile birlikte, manüfaktür ile makineli üretimin de kavramsal olarak ayrı ifade edilme gerekliliğinin ortaya çıktığı düşünülebilir. Bu gereklilik doğrultusunda “*Karl Marx buna daha sonra sanayi devrimi ile başlayacak olan ‘makineli üretim’ diyebileceğimiz ‘machinofacture’den ayırmak için ‘aletli el-üretimi’ denilebilecek olan ‘manufacture’ adını vermiştir.*” (Dobb, 1981: 15).

Yukarıda anılan kavramsal ayırım doğrultusunda, bu çalışmada manüfaktür kavramı, makineli üretime işaret eden maşinofaktür kavramından ayrı bir biçimde, aletli el üretimini ifade eden kapitalist bir üretim tarzı olarak ele alınmaktadır.

B) Manüfaktürün Ortaya Çıkışı

Manüfaktürün ortaya çıkışı ve yaygınlaşması, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkmasının bir sonucudur. Dolayısıyla manüfaktürü ortaya çıkaran ekonomik etmenler, tarihsel olarak birbirleri ile ilintilidir. Ticaretin yaygınlaşması ile birlikte kentlerde hâkim konumda olan zanaat üretiminin niteliğinde değişimler ortaya çıkmıştır. Zanaat üretiminde meydana gelen bu değişimler, manüfaktürün doğuşuna zemin hazırlamıştır. Bu noktada kapitalist bir üretim tarzı olan manüfaktürün ortaya çıkışı, kentlerin önem kazanmasıyla etkinliği artan Orta Çağ zanaat üretiminin çeşitli aşamalardan geçmesi sonucunda olmuştur.

1) Orta Çağ Kentlerinde Zanaat Üretimi ve Loncalar

Avrupa’da 10. yüzyıla kadar kentler, ticaretin son derece az olduğu, korunma amacıyla inşa edilmiş askeri kaleler biçiminde veya dinsel yönetimin idare edildiği merkezler olarak konumlanmıştır. Kentlerin, 10. yüzyıla kadar olan dönemde, ticaret ya da sanayi anlamında herhangi bir hareketlilikte bulunmadıkları ve kırsal kesimden gelen gelirle geçinerek, ekonomik açıdan bağımlı oldukları ifade edilmektedir (Pirenne, 2005: 52 – 60 ak. Kaygalak, 2007:186 – 187). 11. yüzyıldan itibaren, feodal üretim tarzı içerisinde askeri ekonominin etkinliğinin artması sonucu, özellikle askeri ürün üreten zanaatkârların sayısındaki artış, bu zanaatkârların tarımsal üretimden koparak kentlerde faaliyet göstermelerine neden olmuştur (Türkcan, 1981: 20).

11. yüzyıl ve 13. yüzyıl arasında gerçekleşen Haçlı Seferleri gibi çeşitli hareketlilikler sonucunda doğu ile batı arasında ticari ilişkilerin kurulması sayesinde, doğudan batıya doğru oldukça önemli oranlarda sermaye akışı mümkün olmuştur. Bu hareketliliklerle beraber özellikle İtalyan yarım adasındaki Milano, Ceneviz, Venedik ve Floransa gibi şehir-devletleri, bu ticaretten en fazla kâr eden bölgeler olarak belirmiştir (Sée, 2004: 119; Talas,1997: 46).⁵

Zanaat üretiminin önem kazanması ve paranın kullanılabilir bir servet olmasıyla beraber ticaretin artması, zanaatkârların ve tüccarların tarımsal üretimden koparak kentlerde konumlanmalarına yol açmıştır (Dobb, Sweezy vd. 1970: 63). Kent nüfusunun gittikçe artması ve kentlerin mekânsal olarak ekonomik faaliyet gerçekleştiren ticari odaklar haline gelmeleri, yerel ve toprağa dayalı ürün üretme anlayışı doğrultusunda feodal üretim ilişkilerinin zaman içerisinde çözülmesi sürecini de beraberinde getirmiştir.

13. yüzyıldan itibaren Avrupa kentleri içerisinde önemi artan zanaatkârlar, mesleki kuruluşlar olan loncalarda örgütlenmişlerdir. Douglas North’a göre loncalar, yerel zanaatkârın ve yerel tekellerin korunması amacıyla örgütlenmiştir (North, 1981: 134). Henri Pirenne de loncaların ekonomik korunma ihtiyacını karşıladığını ve birlik oluşturarak,

⁵ Kapitalist üretim biçiminin ilk izleri bu şehirlerde ortaya çıkmıştır. 14. ve 15. yüzyıllarda dağınık olarak bazı Akdeniz kentlerinde görülen bu izlerin varlığına rağmen kapitalizmin başlangıcı asıl olarak 16. yüzyıl olarak ifade edilmektedir (Marx, 2000: 680; Mantoux, 1961: 35 – 36).

dışarıdan gelecek rekabete karşı bir direnç oluşturduğunu ifade etmiştir (Pirenne, 1937: 177 – 179). Benzer bir biçimde Walford da loncaların, üyelerini, üye olmayan kişilerin rekabetine karşı koruma ve erken dönemde kuruldukları kentlerde olabildiğince tekelleşme yaratma amacı güttüğünü ifade etmiştir (Walford, 1888: 36; Richardson, 2001: 217 – 218). Bu ifadelerin ışığında, loncaların temel kuruluş amaçlarının, üyelerini rekabete karşı korumak ve kuruldukları kentlerde, faaliyet gösterdikleri zanaat kolu itibariyle tekel yaratmak olduğu ifade edilebilir.

Loncalar, kentlerin içinde çeşitli hammaddeleri satın alıp bu hammaddeleri kendilerine ait araç ve gereçler yoluyla işleyen ve aynı üretim kolunda üretim yapan zanaatkârların bir araya gelerek oluşturdukları mesleki örgütler olarak tanımlanabilir (Altan, 2009: 43). Loncalarının temelinde yer alan ve kentlerde zanaatkâr eliyle ortaya çıkan zanaat üretimi, ev ya da evlerin altında bulunan küçük atölyelerde gerçekleştirilen bir üretim tarzıdır. Dolayısıyla zanaat üretiminde, yaşam alanı ile çalışma alanının birbirinden ayrılmadığı ifade edilebilir. Zanaat üretiminde, üretim temel olarak el ya da alet yardımıyla yapılmaktadır. Zanaat alanında ustalık, el maharetinin ya da ilgili aleti kullanabilme becerisinin kazanılmasından geçmektedir. Bu çerçevede zanaat üretiminde, ustanın (*master*), onun yardımcıları olan kalfa (*journeyman*) ve çırağın (*apprentice*) üretim sürecinde yer aldığı bir üretim yapısı hâkimdir (Epstein, 1998: 688 – 692; Talas, 1997: 47 – 48; Barret, 1970: 37-38). Zanaat üretimi, zanaatkârın becerisinin daha parçalanmadığı, emek sürecinin baştan sona kendisi tarafından takip edildiği, yine kendisi tarafından tasarlandığı ve yönetildiği bir aşamadır. Zanaatkâr, ardı ardına gelen bütün işleri aynı vasıfla gerçekleştirdiği için hem zihni hem de beden olarak parçalanmamıştır. Bu aşamada zanaatkârın zorla çalıştırılması ve sömürülmesi söz konusu olsa da (Talas, 1997: 48) zanaatkâr işin bütününe hâkimdir ve yaptığı işe daha yabancılaşmamış ve kontrolü kaybetmemiştir. Üretimin bütünü üzerinde denetim ve söz sahibi olan ustayı, ara bir statüde yer alan kalfalar izlenmekte ve zanaat üretiminin en alt statüsünde de çiraklar yer almaktadır.

Görüldüğü gibi loncalar, belirli bir ekonomik gruba özgü birleşmeleri ifade ettiğinden, Orta Çağ'ın kent yaşamında çok önemli bir yer tutmuşlar ve hem iktisadi hem de sosyal birçok ayrıcalığa sahip olmuşlardır. Loncalar, kendi hazırladıkları ve kabul ettikleri tüzükler yoluyla, zanaat üretiminin tüm koşullarını belirlemişler ve rekabetin önüne geçerek üyeleri arasında bir farklılaşmayı engellemişlerdir (Richardson, 2001: 217 - 218).

15. yüzyıla gelindiğinde, Batı Avrupa şehirlerindeki üretim, ticaretteki birkaç yüzyıllık gelişmeye rağmen genel olarak temelde küçük ve basit mal üretimi şeklinde gerçekleşen zanaat üretimi biçiminde devam etmiştir. Loncaların koyduğu kurallar çerçevesinde, mesleğe yeni gireceklerin sayısı ve üretilecek mal miktarı önceden belirlenmiştir. Loncaların her zanaat kolunda dışa kapalı bir tekel konumunda olmaları, zanaat üretiminin loncalara bağlı bu niteliğinden dolayı, üretilecek malların sınırlı kalması sonucunu doğurmuştur (Selik, 1980: 109). Bu süreç 15. yüzyıldan itibaren lonca düzeninin katılarak kendi içine kapanmasına yol açmıştır (Barret, 1970: 44). Ustalık mertebesi, loncaların temelini oluşturmaktadır. Bu mertebeye geçişlerde kayırmaların yaşanmaya başlaması ve bununla birlikte loncaların tekel ve ayrıcalıklı konumları, tepkilerin oluşmasına yol açmıştır (Talas, 1997: 49). Bunun yanında loncaların gelişen ticarete ayak uyduramamaları ve kendi içlerine kapanmaları ise zaman içerisinde zayıflamalarına yol açmıştır. Ne var ki özellikle 16. yüzyıldan itibaren lonca düzeninde hız kazanan bu zayıflamaya karşın loncalar, 19. yüzyıla kadar varlıklarını devam ettirmişlerdir (Lipson, 1943: 330 – 351; Nussbaum, 1968: 207 ak. Üşür, 2004: 223).

Yine 15. yüzyılda Coğrafi keşifler ile Dünya'nın o zamana kadar keşfedilmemiş bölümlerinin sömürgeleşmesi, Avrupa'ya büyük miktarda hammadde ve değerli madenin aktarılması sonucunu doğurmuştur. Kentlerde loncaların ortaya koyduğu katı kurallar ve kırsal kesimdeki feodal düzenlemeler, Avrupa'ya hem sömürgecilik hem de ticaret yoluyla aktarılan para sermayesinin, sanayi sermayesine dönüşmesini engellemiştir (Marx, 2000: 715). Dolayısıyla, kırsal alanda feodal sistem ve onun kurumları, kentte ise loncalar çerçevesinde örgütlenen zanaat üretimi, gelişen ticaret karşısında bir engel konumuna gelmişlerdir.

2) Zanaat Üretiminin Parçalanması

Gelişen ticaret ve yoğunlaşan sermaye birikimi, 16. yüzyıldan itibaren yeni bir sınıfın doğuşuna olanak tanımıştır. Buna paralel olarak, kırsal alanda da yaşanan değişimler doğrultusunda feodal üretim tarzı çözülerek kapitalist üretim tarzı ortaya çıkmıştır. Karl Marx, küçük üreticinin ilk aşama olarak feodal yükümlülüklerden kurtulması ve ikinci aşama olarak da üretim araçları üzerindeki mülkiyetini yitirerek ücret karşılığında çalışmak zorunda bırakılması sürecini, "*ilkel birikim*" olarak ifade etmiştir (Marx, 2000: 677-680; Dobb, 1981: 13).⁶ Bu doğrultuda ortaya çıkan ve gittikçe güçlenen burjuva sınıfı, hem kentte hem de kırsal alanda karşılaştığı engellerden kurtulmak istemiştir.

Gerçekten de loncalar tek bir ustanın çalıştırabileceği çırak ve kalfa sayısına sınır getirmiş ve zanaat üretiminin kapitalistleşmesine engel olmuşlardır. Bunun yanı sıra, zanaatkârın kendi faaliyet kolu dışında bir başka alandan kalfa çalıştırması da yasaklanmıştır. Loncalar aynı zamanda, ilişkiye girdikleri tek ve özgür sermaye olan tüccarların da lonca işlerine karışmalarına şiddetle karşı çıkmışlardır. Ayrıca lonca kuralları çerçevesinde bir tüccarın her malı satın alabilmesine karşın emek satın alması engellenmiştir. Bu çerçevede tüccara yalnızca zanaat ürünlerinin bir dağıtıcısı olarak göz yumulmaktadır. Üretimde iş bölümünün gerektiği koşullarda, loncalar ya türlere ayrılmakta ya da yeni loncalar oluşturmaktaydılar. Bütün bu unsurlar, çeşitli el zanaatlarının bir işyerinde toplanmasını engellemiştir. Loncaların varlığı, işyerinde iş bölümüne imkân tanımamış, "*emekçi ile onun üretim araçları salyangoz ile kabuğu gibi yakın bir birliktelik içerisinde kalmışlar ve böylece manüfaktürün başlıca temeli olan, emekçiyi onun üretim araçlarından ayırma ve bu araçları sermayeye dönüştürme olayı ortaya çıkmamıştır.*" (Marx, 2000: 347) Bu doğrultuda ticaretin artması ile birlikte, zanaat üretiminin de parçalanma sürecine girdiği ve zanaatkâr emeği ile ürettiği ürün arasındaki ilişkinin kademeli olarak değiştiği ifade edilebilir. Bu değişim, öncelikle artık ürettiği malı farklı ticari piyasalarda satamaz hale gelen zanaatkârın, ürünlerini bir tüccara satmaya başlamasıyla hız kazanmıştır.

⁶ Feodalizmden kapitalizme geçiş süreci ile ilgili literatürde önemli bir tartışma yer almaktadır. Bu konuda Paul Sweezy ile Maurice Dobb ekseninde gerçekleşmiş tartışmada, Dobb'a göre geçişi belirleyen asıl dinamik, kırsal alanda yaşanmıştır. Bu açıdan feodalizmin çöküşünün nedenleri feodalizmin kendi içinde aranmalıdır. Dobb, bu nedenleri ticaretin doğuşundan ziyade emeğin aşırı sömürülmesinde ve serflerin malikâneleri kitleler halinde terk etmelerinde aramıştır. Dobb'a göre bu gelişmeler, feodal egemen sınıfı, derebeylik topraklarını çiftçilere kiralamaya itmiş ve bu sayede de tüm üretim ilişkileri zaman içerisinde değişime uğramıştır (Dobb, Sweezy vd. 1970: 26). Sweezy'e göre ise feodalizmden kapitalizme geçişi belirleyen faktör, kentlerde ticaretin etkinliğinin artması ve gelişmesidir. Sweezy, kapitalizm öncesi mal üretiminin ne tam olarak feodal ne de kapitalist olduğunu, ancak kapitalizmin 17. ve 18. yüzyıllardaki yükselişi için zemin hazırladığını söylemektedir (Dobb, Sweezy vd. 1970: 45 – 49). Bu tartışma, feodalizmin çözülüşü ve kapitalizmin ortaya çıkışını ayrıntılı bir biçimde ortaya koymak yönünden kuşkusuz anlamlıdır. Ancak temel olarak manüfaktürü konu alan bu çalışmanın kapsamını bir hayli aşmaktadır. Bu nedenle ilgili tartışmaya ayrıntılı bir biçimde yer verilmemiştir. Bu tartışmaya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Dobb, Sweezy vd. (1970).

a) Satın Alma Sistemi (*Kaufsystem*)

12. yüzyıldan itibaren, Flanders ve İtalya başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde, birbirlerinden kopuk ve ayrı ayrı olarak konumlanmış küçük zanaatkarlar, şehir pazarlarından daha büyük ve geniş fuarlar için üretim yapmaya başlamışlardır (Van Bavel, 2003: 1145 – 1146).⁷ Ürünlerin bu fuarlarda satılmak üzere üretilmeye başlanması, zanaatkarların kendi ürettikleri ürünler üzerindeki denetimlerinin kaybolmaya başlaması anlamına gelmektedir. Zanaatkarların ürünlerini uzak fuarlara götürüp satma gereksinimlerinin ortaya çıkması, ancak satış işlemini bitirip işlerine döndükten sonra üretime devam edebilmelerine neden olmuştur. Dolayısıyla, zanaatkarların satış işlemi için üretimi bıraktıkları zaman aralığında üretim duracak ve bir üretim kaybı ortaya çıkacaktır. Ürünlerin dış fuarlarda dağıtılması sürecinde, kendi yerlerine üretim yapacak başka zanaatkarları çalıştıracak kadar zengin olanlar, tüccara dönüşerek zaman içerisinde üretim alanından uzaklaşmışlardır. Başlangıçta dış fuarlara sadece kendi mallarını götürüp satan bu tüccarlar, zaman içerisinde başka zanaatkarların mallarını da dış fuarlarda satmak amacıyla satın almaya başlamışlardır (Selik, 1980: 109 – 110). Daha yalın bir ifade ile ürünlerin fuarlara aktarılması ve satılması noktasında ortaya çıkan bu üretim kaybını engellemek için zanaatkarlar, ürettikleri ürünleri tüccara satarak dış piyasalara aktarmak yoluna gitmişlerdir

Üretim araçlarına ve hammaddeye zanaatkarın sahip olduğu; ancak zanaatkarın ürününü tüccara sattığı bu sistem, satın alma sistemi (*kaufsystem*) olarak da adlandırılmaktadır (Schlumbohm, 1981: 98 - 99). Bu noktadan, yani zanaatkarın ürettiği ürünü tüccara satmasından itibaren, zanaatkarın piyasa ile olan ilişkileri sınırlanmıştır. Zanaatkar artık piyasa talepleri konusunda bilgi sahibi olmaktan çıkmış; tüccar, piyasanın ihtiyaçları doğrultusunda bilgiye sahip konuma gelmiştir. Dolayısıyla, ürününü doğrudan piyasaya değil de tüccara satan zanaatkar, satın alma sistemi ile birlikte “müteşebbis” işlevini de yitirmiştir. Böylece zanaatkar, piyasanın talepleri doğrultusunda tüccar tarafından belirlenmiş malları, belirlenen fiyatlar karşılığında tüccara satmaktadır (Landels, 1970: 43 – 44 ak. Üşür, 2004: 223). Tüccar ise, ürünlerin piyasalar arasındaki değişim değerlerinden yararlanma amacı gütmektedir. Bu durum, zanaatkarın, zorunlu olarak tüccara bağımlı olması anlamına gelmemekte, ancak bu bağımlılığı teşvik etmektedir (Selik, 1980: 110).

Emek süreci açısından durum irdelendiğinde, satın alma sistemi çerçevesinde üretim el ya da alet kullanılarak zanaatkar tarafından gerçekleştirilmektedir. Zira zanaatkar, kendi hammaddesini, kendi aletlerini ve kendi emek gücünü (ve aynı zamanda ailesinin emek gücünü) kullanarak üretim yapmakta; ancak ürettiği ürünü dış piyasalarda satmak için tüccara ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla üretim birimi, usta, çırak ve kalfalarla birlikte hanehalkıdır. Küçük üretici olan zanaatkar, ürününü tüccara satması karşılığında elde ettiği para ile hanehalkının geçimini sağlamak ve yeniden üretim yapabilmek için hammadde ve alet satın almaktadır. Ancak zanaatkarın ürününü bütünüyle tüccara satması, emeği sonucunda ürettiği ürün üzerindeki denetimini kısmen de olsa kaybetmesine yol açmaktadır (Schlumbohm, 1981: 99; Üşür, 2004: 224).

⁷ Ticaretin gelişmesi çerçevesinde Orta Çağ'da pazar (*market*) ile fuar (*fair*) arasındaki ayrım önemlidir. Lipson'a göre pazar ile fuarlar aynı işleve sahip olsalar da boyut ve önem bakımından birbirlerinden ayrılmaktadırlar. Pazar daha yerele tekabül eden, daha gündelik ürünlerin sunulduğu bir piyasa konumundayken; fuarlar, ulusal ya da uluslararası – nadir bulunan ve yüksek fiyatlı - ürünlerin sergilendikleri piyasalardır (Lipson, 1943: 221 – 263 ak. Üşür, 2004: 223 – 224).

b) Ev Sanayisi⁸

15. yüzyıl, yerel olmayan dış piyasalara mal üreten ev sanayisinin Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde yayılmaya başladığı bir dönemdir. Üretimin sipariş üzerine yapıldığı ev sanayisi sıklıkla kırsal kesimde⁹ ortaya çıkan bir sanayi türü olmuş ve kırsal bölgelerde yapılan tarımsal faaliyetlerin yanında bu sanayide çalışan küçük üreticilere¹⁰ ek bir gelir sağlamıştır (Ogilvie ve Cerman, 1996: 1; Kriedte, 1981: 22; Lazerson, 1995: 36). Bu küçük üreticiler kendi evlerinde,¹¹ kendi üretim araçlarını kullanarak, tüccardan aldıkları hammadde ile genellikle tekstil alanında mevsimlik olarak çalışmaktadır. Bu noktada tüccarlar artık girişimci kimliğine bürünerek, sadece nihai anlamda üretilen ürünü satın almaya değil; ayrıca bu ürünün hammaddesini de tedarik etmeye başlamışlardır. Bu mevsimlik üretim, hanehalklarının tarımsal üretim dışında ek bir gelir elde etmek amacıyla gerçekleştirdikleri bir üretim olduğundan, küçük üreticiler kış mevsiminde (dışarıda tarımsal üretim yapmanın mümkün olmadığı zamanlarda) evlerinde kendilerine sipariş edilen üretimi gerçekleştirmekte; yaz mevsiminde ise tekrar tarımsal üretim üzerine yoğunlaşmaktadırlar (Mantoux, 1961: 63).

Yaşamları için ek gelire ihtiyaç duyan bu üreticiler, asıl olarak yoksul kimselerdir. Özellikle tarımsal ürünün (hasatın) yeterli olmadığı dönemlerde sipariş üzerine yaptıkları üretim onlar için hayati önem taşımaktadır. Bu küçük üreticiler - paraya ihtiyaç duydukları dönemlerde - sipariş üzerine üretim yapmaları için aynı zamanda kendilerine hammadde sağlayan tüccar girişimciye borçlanmaya başlamışlardır (Mantoux, 1961: 63-64). Bu durum küçük üreticilerin üretim sürecindeki denetimlerini daha da zayıflatmış ve tüccar

⁸ Ev sanayisi "sipariş üzerine imalat sistemi" (*putting out system*) olarak da adlandırılmaktadır. Bu sistem, Almanya'da *verlagsystem* olarak ifade edilmiş ve satın alma sisteminin (*kaufsystem*) sonraki aşaması olarak literatüre girmiştir (Üşür, 2004: 226). Bazı yazarlarca *cottage industry* olarak ifade edilen sistem de esas olarak ev sanayisidir. Dobb, bu süreçte hammaddenin sağlanması ve ürünün piyasaya çıkarılması noktasında sermayeyi gerekli görmekte ve bu sermayenin, köy veya kasabalardaki zanaatkârlara iş sipariş eden, üretimin aşamalarını düzenleyen ve üretilen ürünün satışını ayarlayan tüccar kapitalistlerin varlığı ile ortaya çıktığını ifade etmektedir. Bu çerçevede Dobb, bu süreci, aile içi imalat, ev imalatı (ev sanayisi) ya da bazen *putting out system* olarak ifade etmekte ve Sanayi Devrimi öncesi dönemdeki en belirgin üretim biçimini anlatmak için kullanmaktadır (Dobb, 1981: 15). Aynı şekilde *putting out system* incelemesi yapan yazarların çoğu bu sistemi ev sanayisi ile aynı anlamda kullanmışlardır (Üşür, 2004: 227). Esasen *putting out system* ve onun öncülü olan satın alma sistemi (*kaufsystem*), Mendels'in, fabrika sistemine geçişi açıklamada ortaya koyduğu proto sanayileşme (*proto industrialization*) teorisi kapsamında daha derinlemesine ele alınmış kavramlardır. Mendels teorisinde, Sanayi Devrimi'nin *putting out system* yoluyla gerçekleştiğini ifade etmektedir. Proto sanayileşme görüşünü takip eden bazı yazarlar ise sipariş yoluyla üretim yapan kırsal küçük üreticiliğin - yani ev sanayisinin - zaman içerisinde manüfaktüre dönüştüğünü ifade etmektedirler. Bu çalışmada satın alma sistemi (*kaufsystem*) ve *putting out system*, sadece proto sanayileşmenin aşamaları olarak değil, manüfaktürü ortaya çıkaran süreçte zanaat üretiminin parçalanma aşamaları olarak ele alınmış ve *verlagsystem*, *putting out system* gibi kavramlar bütünüyle ev sanayisi olarak ifade edilmiştir. Proto sanayileşme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mendels (1972), Kriedte, Medick ve Schlumbohm (1981), Ogilvie ve Cerman (1996).

⁹ İngiltere, Almanya ve Fransa'da kentte yaşayan bağımsız zanaatkârların da artan rekabetin zorlayıcı koşulları nedeniyle sipariş üzerine üretim yaptıkları bilinmektedir (Lazerson, 1995: 36).

¹⁰ Aile, bu üretimin temelinde yer almakla birlikte; bu üreticiler sadece hanehalkından oluşmamakta ve yanlarında genellikle eskiden zanaatkâr olan kimseleri kalfa veya yardımcı olarak çalıştırmaktadırlar (Lazerson, 1995: 36).

¹¹ Bu nitelikteki küçük üretimin merkezinde ailenin yer alması sebebiyle bu üretime ev sanayisi denilmektedir. Aslında ev sanayisinde yapılan üretim evlerin dışında genelde evlere bitişik atölyelerde ya da evlerin yakınında yer alan ahır veya ambarlarda gerçekleştirilmektedir (Lazerson, 1995: 37).

girişimciye, satın alma sistemindeki (*kaufsystem*) zanaatkârdan daha fazla bağımlı olmalarına yol açmıştır (Schlumbohm, 1981: 101 – 102).

Kent loncalarının sıkı denetiminden kaçınmak ve fiyat maliyetlerinden kurtulmak için kırsal alandaki zanaatkârlara iş sipariş eden tüccar girişimciler, üretim süreci sonucunda ortaya çıkan ürün karşılığında üreticilere genellikle bir ücret veya komisyon ödemekte ve kredi sağlamaktaydılar (Butlin,1986:2). Tüccar girişimci ve çok az bir ücretle çalışmaya gönüllü olan küçük üreticiler arasındaki ilişkide zanaatkârın, zanaat üretimindeki bağımsızlığından artık eser kalmamış olsa da bu üreticilerin hâlâ üretim araçları üzerinde kontrolü bulunmaktadır (Kriedte, 1981: 136; Schlumbohm, 1981: 110). Ancak üretimin giderek tüccar girişimciye bağımlı hale gelmesi, bir başka ifade ile sermayenin gittikçe üretimin derinliklerine nüfuz etmesi, sadece küçük üreticilerin “aile ekonomisinin” özerkliğinin kaybolmasına değil; aynı zamanda üretim araçlarının kontrolü ve üretim sürecinin yapısı üzerindeki denetimlerinin de azalmasına neden olmuştur (Schlumbohm, 1981: 106).

Ev sanayisi kapsamında, tüccar girişimcinin aynı zamanda birçok küçük üretici hanehalkına iş sipariş etme süreci de ortaya çıkmıştır. Böylece küçük üretici grupları arasında, üretimin çeşitli aşamalarının tüccar girişimci tarafından paylaştırıldığı bir üretim yapısı tercih edilmiştir. Ev sanayisinde gerçekleşen üretimin yapısındaki bu mekânsal ayrışma, çoğu zaman ara ürünlerin küçük üreticiler arasında taşınması ile ilgili problemlerin yaşanmasına neden olmuştur. Bunun yanında, üreticilerin, zaman zaman işi savsaklamaları ve üretilen ürünün bir kısmını zimmetlerine geçirmeleri gibi üretim düzeyinin düşük kalmasına neden olan olumsuzluklar, girişimci açısından küçük üreticinin kontrol edilmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bunun bir sonucu olarak, üretimin merkezileşerek büyük atölyelerde toplanması gerekliliği, girişimci için daha karlı bir hale gelmiştir (Schlumbohm, 1981: 109).¹²

Bu çerçevede ev sanayisinden merkezi manüfaktüre doğru bir geçiş söz konusu olmuştur. Üretim mekânı olarak girişimciye ait olan bu büyük atölyelerde üretim araçları artık kapitalistin kontrolüne girmiştir. Ev sanayisinin dağınık üretim anlayışı, manüfaktür ile birlikte merkezileşmiştir. Bu dönüşüm, üretimin hanehalkı ile birlikte yardımcı zanaatkârların da üretime katıldığı evlerde (ya da ev kenarlarındaki ahır, baraka vb. gibi atölyelerde) değil; kapitaliste ait iş yerlerinde gerçekleştirilmesini de beraberinde getirmiştir.

Tarihsel süreç içerisinde ev sanayisi, manüfaktüre geçişi sağlayan bir aşama olarak ortaya çıkmıştır (Selik, 1980: 111). Bu bağlamda, üretimin merkezileştiği manüfaktür, ev sanayisinin ve kentsel zanaatın – bütünüyle olmasa da çoğunlukla - yerini almış; geçişin net bir biçimde olmadığı alanlarda ise bu iki yapı birbirlerini destekleyerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Ancak üretim ilişkilerinin bu gelişim aşamaları her zaman birbirleri ile ardışık bir şekilde ilerlememiştir. Bu sebeple, ev sanayisinden manüfaktüre doğru geçiş aşamalarının mutlaka birbirlerini takip etmesi gerekmemektedir. Örneğin bir işletmede veya bir bölgedeki üretim, satın alma sisteminden (*kaufsystem*) doğrudan manüfaktüre geçiş

¹² Schlumbohm (1981), çalışmasının 109. sayfasında ortaya koyduğu bu merkezileşme sürecinin kır ve kent arasındaki dağılımını özellikle 96. dipnotta ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Çalışmanın notlar bölümünde açıklanan dipnotta Schlumbohm’a göre, tekstil sanayinde tarama, yıkama ve boyama vb. gibi ara aşamalar ve keteni ağartma, pamuk emprime ve kumaşın keçeleştirilmesi gibi son aşamalar çoğunlukla kentlerde kurulan merkezi manüfaktürlerde gerçekleştirilmektedir. Tekstil üretiminin ilk aşamaları ise kırsal alandaki ev – atölyelerde yapılmaktadır. Bu bağlamda, üretim sürecinde kır ile kent birbirlerini tamamlayıcı niteliktedir (1981:286 – 287).

yapabilmekte veya bazen de ev sanayisinden doğrudan fabrika üretimine geçiş mümkün olabilmektedir (Schumohm, 1981: 110).

Sonuç olarak, 16. yüzyıl itibariyle ev sanayisi ile kırsal alana yayılan ekonomik hareketlilik, feodal üretim yapılarının artığı konumunda bulunan, topraksız ve yurtsuz kalmış birçok insan için de bir sığınak olarak ortaya çıkmıştır. Bu doğrultuda tarımsal üretimin de dönüşmesiyle, ileride işçi sınıfını oluşturacak unsurlar da yavaş yavaş ortaya çıkmıştır (Selik, 1980: 112).¹³

II. Manüfaktür ve Manüfaktürde Emek Süreci

A) Manüfaktür Üretimi

Kapitalist üretim sürecinin, makineli sanayi öncesindeki aşaması olan manüfaktür, 16. yüzyılın ortaları ile 18. yüzyılın son çeyreği arasındaki bir dönemi kapsamaktadır (Marx, 2000: 327; Esin, 1982: 71). Zanaat üretiminin kapitalist üretim tarzı içerisinde parçalanarak zaman içerisinde tüccarın ve kapitalistin denetimi altına girmesi, küçük üretici ve zanaatkârların da bu çerçevede işçileşmesine neden olmuştur. Bu noktada, çok sayıda işçinin tek bir kapitalistin denetimi altına girmesi, manüfaktürün başlangıcını ifade etmektedir (Marx, 2000: 348). Ancak zanaat üretimi ile manüfaktür, üretim tekniği açısından güçlükle ayırt edilebilir üretim tarzlarıdır. Bu noktada, manüfaktür ile el zanaatlarının ayrımı, öz itibariyle, manüfaktürde tek ve aynı bireysel sermaye tarafından eş zamanlı olarak çok sayıda işçi kullanılmasıdır. Bu açıdan bakıldığında, manüfaktür ile el zanaatları arasındaki ayrım başlangıçta sadece nicel boyuttadır (Marx, 2000: 313).

Marx'a göre manüfaktür iki şekilde ortaya çıkmaktadır. İlk şekli ile manüfaktür, *"çeşitli bağımsız el zanaatlarına bağlı olan ama belli bir malın son şeklini alabilmesi için teker teker ellerinden geçmek zorunda bulunduğu işçilerin, tek bir kapitalistin denetimi altında bir işyerinde toplanmaları ile"* ortaya çıkmaktadır (Marx, 2000:327). Bu şekilde, tek bir malın üretimine odaklanan çok sayıda zanaatkârın, sadece bir alanda faaliyet göstermesi durumu söz konusu olmaktadır. Bu süreç, zanaatkârın sadece o malın üretimindeki yeteneği dışındaki yeteneklerini kaybetmesi sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Ancak işin parçalı şekilde yapılıyor olması, aynı zamanda işçilerin ürettikleri parça kapsamında daha da uzmanlaşmalarını sağlamaktadır (Babbage, 1832: 106). Bu uzmanlaşma, zanaatkârların *"artık eskisi gibi çalışmadıkları için"* zanaata özgü asıl niteliklerini kaybetmelerine de yol açmaktadır (Marx, 2000:328). Dolayısıyla işin parçalı şekilde yapılıyor olması, ilk bakışta uzmanlaşma gibi görünse de aslında işçinin emek sürecinde otomatikleşmesi anlamına gelmektedir. Bu çerçevede, tek bir malın üretimi sürecinde, birbirine bağlı işçilerin bir arada yürüttükleri bir manüfaktür süreci ortaya çıkmıştır. Özetle, ilk şekilde ortaya çıkan manüfaktür, bir kapitalistin patronluğu altında çeşitli el zanaatlarının birleşmesiyle belirmektedir.

İkinci şekli ile manüfaktür, yukarıda özetlenenlerin tam tersi bir biçimde, aynı zanaat uzmanlığındaki birçok zanaatkârın aynı malı, aynı anda üretmesi biçiminde de ortaya çıkar. Şöyle ki, her zanaatkâr aynı üretim sürecinin değişik bir parçasına müdahil olmakta; işin rastgele parçalanması sonucunda aynı işin birbirinden bağımsız kısımlarını üretmektedirler (Marx, 2000: 328-329). Özetle, ikinci şekilde manüfaktür, aynı kapitalistin patronluğunda,

¹³ Sanayi Devrimi sürecinde tarımsal üretimin bizzat kendisinde yaşanan dönüşümler elbette ki devrime giden yolda büyük önem taşımaktadır. Özellikle İngiltere'de çevirme hareketi (*enclosure movement*) ile başlayan bu süreç, köye ve köylüye ait tarımsal arazinin özelleştirilmesi ile tarımsal alandaki dönüşüme kaynaklık etmiştir. Ancak tarımsal alanda yaşanan dönüşümler bir başka çalışmanın konusu içerisinde ele alınmayı gerektirmektedir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Overton (1996). Çevirme hareketi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Neeson (1993). Çevirme hareketinin kartografik bir incelemesi için ise bkz. Kain vd. (2004).

aynı uzmanlıktaki zanaatkârların birleşmesiyle ortaya çıkar. İşin rastgele parçalanması sonucunda her zanaatkâr, işin bir parçasını üstlenir ve malın üretimi bu çerçevede yapılır.

Sonuç itibariyle manüfaktür, hem tek bir zanaatta uzman zanaatkârların bir mal üretimindeki iş birliğinden hem de herhangi bir zanaatta uzmanlaşmış birçok zanaatkârın bir mal üretimindeki iş birliğinden doğmaktadır. Böylece manüfaktür, doğuşu itibariyle bu zanaatları parça işlemlere bölmekte ve herhangi bir işçinin belirli bir işi konumuna indirgeyene kadar iş sürecini basitleştirmektedir. Manüfaktür, üretim süreci içinde iş bölümü getirerek tek bir zanaat içinde bölünme yaratmış; ayrıca farklı zanaat kollarını yine iş bölümü temelinde bir araya toplamıştır (Marx, 2000: 329). Bu süreçte, manüfaktürün ortaya çıkışında ortak bir yönelimden bahsetmek anlamlı olacaktır. Manüfaktürün özünü oluşturan işçi, manüfaktür hangi biçimde ortaya çıkarsa çıksın, işlemin otomatik aracı konumuna bürünmüş ve uzmanlaşmış parça işçilerden oluşur hale gelmiştir. Yani, çalışmanın teknik temeli daraltılmış; iş süreci, zanaatkârlığın aksine bölünmüş ve sınırlı sayıda işlemlerin tekrarı konumuna gelmiştir (Esin, 1982: 73). Bu noktadan hareketle manüfaktür, zanaatkâr bir iş sürecinin parçalara ayrılması sonucu birbirleri ile bağımsız, farklılaşmış ve tek tek işçilerce gerçekleştirilen iş birliği olarak tanımlanabilir.

B) Manüfaktürde İş birliği ve İş bölümü

a) İş birliği

Tarihsel olarak ele alındığında, emeğin üretkenliğini artırmanın ilk ve en basit şekli, kapitalist iş birliği olmuştur. İş birliğinin başlıca özelliği, aynı nitelikte bir işi yapan önemli sayıda işçinin, *“bir ve aynı, ya da farklı ama aralarında ilişki bulunan süreçlerde”* bir kapitalistin sahip olduğu atölyede toplanarak birlikte (yan yana) çalışmaları olarak ifade edilebilir (Marx, 2000, 316; Nikitin, 2006: 80). Dolayısıyla, işçilerin *“mekânsal birliktelikleri”* ve manüfaktürle birlikte parçalanmış işlemlerin yapılmasındaki *“zamandaşlık”* iş birliğinin ayırt edici öğeleri arasında yer almaktadır (Esin, 1982:73).

Manüfaktürde iş birliği çerçevesinde *“birçok işçinin aynı zamanda çalıştırılmaları, çalışma sisteminde bir değişiklik olmadan bile, emek sürecinin maddi koşullarında bir devrime yol açmaktadır.”*(Marx, 2000: 315). Manüfaktürde iş birliği sonucunda, yapılan işin çeşitli bölümleri aynı anda ve eş zamanlı olarak üretilmektedir. Bu çerçevede, tek ve aynı işi yapan birçok işçinin kapitalist tarafından bir arada çalıştırılması, emeğin üretkenliği üzerinde ayrı ayrı çalıştıkları zaman ortaya çıkardıklarından daha fazla bir artış meydana getirecektir (Smith, 2001: 20). Dolayısıyla, ortaklaşa emeğin bir parçası olarak ayrı ayrı yapılan işler, emek sürecinin farklı bir aşamasını karşılayacağından, üretim daha hızlı gerçekleşecektir (Marx, 2000: 316 – 317).

Manüfaktür ile birlikte üretim araçlarının mülkiyeti zanaatkârın elinden alınarak işçiye geçmiştir. Dolayısıyla, manüfaktürdeki atölye içerisinde üretim araçlarının kullanımının denetimi de bir zorunluluk olarak ortaya çıkmıştır. Manüfaktürde iş birliği, tamamen bu zorunluluk çerçevesinde kapitalistin bilinçli olarak üretim araçlarını denetleme arzusu doğrultusunda tasarladığı bir plandır (Marx, 2000: 322). Böylece sermaye, ücretli işçilerin mekânsal birliktelikleri ve zamandaş üretim yapmalarını mümkün kılarak üretim araçları üzerinde mülkiyetten bağımsız olarak ayrı bir denetim süreci de ortaya çıkarmıştır.

İş birliği sonucu birlikte çalışan işçilerin, doğaları gereği çeşitli işler bağlamında çeşitli yatkınlıkları belirlemiştir. Bu sebeple, kapitalistin, belirli işlere daha yatkın olan işçileri ataması sonucunda manüfaktürde iş bölümü kavramı atölyelerde belirlemiştir.

b) İş bölümü

Manüfaktür, işçinin yaptığı işin parçalanmasının ve o işe yabancılaşmasının ilk adımı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede üretkenlik alanında bir devrime yol açan manüfaktür ekonomisinin dayandığı en önemli ilke, çalışan işçiler arasında iş bölümüne gidilmesidir (Smith, 2001: 20; Ure, 1835: 20). Daha başka bir ifadeyle manüfaktürdeki iş bölümü, toplumda çeşitli malların üretiminde tek tek işletmeler arasındaki iş bölümünden farklı şekilde, bir ve aynı malın üretiminde gerçekleşen atölye içi iş bölümüdür (Babbage, 1832: 103). Manüfaktürde iş birliği doğrultusunda iş bölümünün işçiler arasında yaygınlaşması, emeğin üretkenliğinde de gözle görülür bir artış ortaya çıkarmıştır.¹⁴ Dolayısıyla iş bölümü, belirli bir zanaata uygulanabildiği ölçüde emeğin üretim gücünü arttıracaktır (Smith, 2001: 20). Smith'e (2001) göre, iş bölümü doğrultusunda ortaya çıkan üretim artışının üç temel nedeni bulunmaktadır. İlk olarak, iş bölümü ile birlikte her bir işçinin becerisinde bir artış meydana gelmektedir. İkinci olarak iş bölümü, değişik işler arasında gidip gelen bir işçinin kaybettiği zamandan tasarruf edilmesini mümkün kılmaktadır. Son olarak da iş bölümü sonucunda işlemleri kolaylaştıran ve tek bir işçiye birçok işçinin yerini tutma olanağı sağlayan makinelerin icat edilmesi mümkün olabilmıştır (Smith, 2001: 21).

Smith'in ortaya koyduğu bu nedenler doğrultusunda, manüfaktürdeki iş bölümü ile ilgili aşağıdaki çıkarımlar yapılabilir. İlk olarak manüfaktürde işin bütünü parçalayan üretim süreci, otoriter bir plan olarak işçiye sunulmaktadır. Bu çerçevede manüfaktürde iş bölümü, aslında zanaatkârın çalışmasının parçalanmasını zorunlu kılan ve bunu düzenleyen teknik yasalar (Esin, 1982: 78) aracılığıyla, onun belirli bir alanda hali hazırda var olan becerisinin otomatikleşmesi anlamına gelmektedir. Artık belirli bir alanda bir dizi işlemin özel aracı konumuna gelen işçi, aynı işin ilgili parçasını zanaatkâra göre daha kısa bir süre içinde gerçekleştirecektir. Dolayısıyla, emeğin üretken gücü artacaktır. Manüfaktürde iş bölümü sonucunda zanaatkâr emeği, sadece bir kısım işe atanarak yaşam boyu aynı üretimin organı konumunda olan parça işçiler yaratacaktır (Marx, 2000: 330). Manüfaktürle birlikte işçinin emek sürecinde ortaya çıkan bu otomatikleşme, bir uzmanlaşmadan çok bir alışkanlık sürecidir. Ayrıca emek sürecinde ortaya çıkan bu otomatikleşme, iş bölümünün mümkün kıldığı teknik temel üzerinde makinenin manüfaktür üretimine sızmasına olanak tanıyarak fabrika sisteminin de gerekli koşullarını hazırlamıştır.

İkinci olarak, manüfaktürde iş bölümü ile birlikte "parça işçisi" konumuna gelen zanaatkâr açısından tekdüzeleşme, yalnızca yapılan iş anlamında değil; aynı zamanda üretimin gerçekleştirilmesini sağlayan aletleri de kapsayacak bir biçimde genişlemiştir. İş bölümü, bir işten diğerine geçerken kaybedilen üretim zamanının ortadan kaldırılmasını sağlamaktadır. Bu noktada işçiler artık bir kısım aletleri çok fazla kullanırken, başka aletleri ise hiç kullanmayacaklardır. Dolayısıyla, alet değiştirirken kaybedilen zamandan da tasarruf edilecektir. Bu çerçevede zanaatkâr, kendi emeğinin bütününe olduğu kadar,

¹⁴ İş bölümünün, emeğin üretkenliği üzerindeki artışını ortaya koymak üzere Adam Smith (2004) manüfaktürde iğne üretimi örneğini vermiştir. Adam Smith'e göre sadece on işçi çalıştıran bir imalathane, iş bölümü doğrultusunda iğne üretim işleminin on sekiz ayrı aşamaya bölünmesiyle günde 48 bin iğne üretmektedir. Dolayısıyla tek bir işçi günde 4 bin 800 iğne üretebilmektedir. Buna karşın, üretimde iş bölümü olmadan yapılan iğne üretiminde, bir işçi ancak günde yirmi iğne üretmekte, dolayısıyla iş bölümü çerçevesinde gerçekleştirilen üretim iki yüz kırk kat daha verimli olmaktadır (Smith, 2001:19 – 20; Marx, 2000: 329; Babbage, 1832 107 – 108).

üretimi gerçekleştirirken kullandığı aletlerin bütününe de yabancılaşmıştır (Esin, 1982: 79).

Son olarak manüfaktürde iş bölümü, işi büyük ölçüde kısaltıp kolaylaştıran makinelerin icat edilmelerine neden olmuştur (Smith, 2001: 22). Manüfaktürde üretim temel olarak el ya da basit bir alet yardımıyla gerçekleştirilmektedir. Bu basit aletler, farklı süreçlerde kullanılacakları gibi, aynı süreçte farklı işler için de kullanılabilir (Marx, 2000: 332). Dolayısıyla alet, esnek bir kullanım alanını içinde barındıran ve kendisini kullanan işçinin becerisi doğrultusunda yönlendirilebilen bir üretim aracıdır (Dikmen, 2011: 31). Bu çerçevede manüfaktürde üretim sürecinin parçalara ayrılması, parça işçinin kullandığı aletlerin de sürece uygun olarak değiştirilmesi zorunluluğunu getirecektir. Bu noktada alet, üretim sürecinde ilgili parçanın üretimine uygun bir hale getirilecektir. Dolayısıyla manüfaktürde üretim araçları, parça işçinin “özel görevine” uygun hale getirilerek geliştirilip çoğaltılmıştır. Bu özelliği ile manüfaktür, tek tek aletlerin bir araya gelmesiyle oluşan makinenin ortaya çıkması için gerekli maddi koşulları ortaya çıkarmıştır (Marx, 2000: 332; Babbage, 1832: 105).

Manüfaktürdeki “iş bölümünün skolastik dogmalara” dayanması, manüfaktürde temel bir düzenin olmasını engellemiştir. Bu düzen, fabrika ile yaratılmıştır (Ure, 1835: 20). Gerçekten de manüfaktür, toplumsal üretimi bütünüyle kavrayamamış ve kökünden değiştirememiştir. Manüfaktürün dayandığı mekanik temelin sınırlılığı, manüfaktürün kendi yarattığı üretim gereksinimleri ile çatışır hale gelmesine neden olmuştur (Marx, 2000: 356).

Bu çatışma ve mekanik zemin sınırlılığı fabrika sistemi ile ortadan kaldırılmıştır. Dolayısıyla fabrika sistemi, manüfaktürün ortaya çıkardığı temeller ve çatışmalar üzerinde yükselmiştir. Bu doğrultuda manüfaktür, makineli sanayi ile zanaat üretimi arasında bir köprü görevi görerek, büyük makine sanayisine geçiş için gerekli koşulları hazırlamıştır. Bu koşullar doğrultusunda, değişik işlemlerin varlığı, aletlerinin gelişmesine ve bağımsızlaşmasına yol açmış; makineli üretimi gerçekleştirmek için gerekli teknik koşulları ortaya çıkaran da bu gelişim süreci olmuştur. Süreci içerisinde işlemlerin basitleştirilmesi doğrultusunda, aletin yerini makineler almaya başlamıştır. Bu çerçevede manüfaktür, parça işçilerin emek sürecinde otomatikleşmeleri sonucunda, makineli fabrika sistemi için aynı zamanda vasıflı işçi kadroları da ortaya çıkarmıştır.

Gelişen teknoloji ile birlikte öncelikle su gücü ile çalışan makinelerin üretime dâhil edilmesi, manüfaktür atölyelerini basit fabrikaya¹⁵ dönüştürmüş, daha sonra buhar gücünün kullanılmasıyla modern fabrika tarih sahnesine çıkmıştır. Modern fabrikanın 18. yüzyılda İngiltere’de ortaya çıkması, o ana kadar el veya alet ile yapılan üretimi kökünden dönüştürmüştür. Manüfaktürün üretimde iş bölümü çerçevesinde fabrika sistemine sağlam bir teknik temel teşkil etmesi, özellikle İngiltere’de makineli sanayiye geçilse bile üretimin hala el ile üretimi ifade eden “manüfaktür kavramı” ile tanımlanmasına yol açmıştır. Dolayısıyla “manüfaktür kavramının” makineli bir üretim yerine kullanılıyor olması, aslında manüfaktürün üretimi parçalara ayırarak iş bölümü yolu ile fabrikaya teknik bir

¹⁵ Teknolojik ilerlemeler sonucu ortaya çıkan ilk fabrika örneği, 1719 'da Derby şehrinde John Lombe tarafından kurulan ipek fabrikasıdır (Mantoux, 1961:194). İlk fabrikalar, su gücü ile üretim yapılan tekstil sektöründe görülmüştür. İplik tezgâhları, su gücünü kullanmak için yapılan değirmenlere monte edilmekte ve üretim bu şekilde gerçekleştirilmektedir. Bu sebeple ilk fabrikalar İngiltere’de değirmen anlamına gelen “mill” kelimesi ile de adlandırılmaktadır. Derby kentinde Lombe tarafından kurulan bu fabrika, “mill” kategorisine girecek türden bir imalathanedir (Freeman ve Soete, 2003: 43).

temel oluşturmasının bir sonucudur. Özellikle İngilizce 'de ortaya çıkan bu kullanım, sanayinin ilerleyen aşamalarında genel bir kabul halini almıştır. Marx'ın (2000) ifade ettiği gibi, toplumsal üretimi kökünden değiştiremeyen ancak kentteki el zanaatları ile kırsal ev sanayi üzerinde – bir sanat yapıtı gibi - yükselen manüfaktürün (2000: 356) tarihsel rolü, sadece fabrikaya geçişte bir köprü olmasında değil; aynı zamanda makineli üretime de kendi adını verecek kadar öncülük edebilmesiyle ortaya koyulabilir.

Sonuç

Manüfaktür, kapitalist üretim tarzının bir sonucudur. Dolayısıyla kapitalist üretimin ortaya çıkış koşulları, manüfaktürün de ortaya çıkışını belirlemiştir. Orta Çağ feodalizminin yıkılma sürecinde, önce kentlerdeki zanaat üretiminin dönüşümü, daha sonra kentlerin dışında kırsal ögelerin de üretim sanayisine dâhil olmaları, kapitalist üretim tarzının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Zanaat üretiminin parçalanma aşamaları doğrultusunda, zanaatkârın dış piyasalarda ürünü satarken kaybettiği üretim zamanından kaçınmak için ürünlerini tüccara satması sistemi olan satın alma sistemi (*kaufsystem*), zamanla lonca denetimlerinden kurtulmak ve düşük maliyetle üretim yapmak isteyen girişimcinin kırsal alandaki küçük üretici zanaatkâra iş sipariş etmesi sistemi olan ev sanayisine (*putting out system*) dönüşmüştür. Ev sanayisinde üretimin dağınık bir yapı göstermesi, girişimci için emek sürecini kontrol etme zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Bu zorunluluk, merkezi atölyelerin kurulması ve manüfaktürün ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Manüfaktür ile birlikte, zanaatkâr ve küçük üreticiler, üretim araçlarından kopmuşlar ve bir kapitalistin patronluğu altındaki bir atölyede, mekânsal birliktelik içerisinde eş zamanlı olarak çalışmaya başlamışlardır. Kapitalistin kendisine ait bir atölyede, kendi hammaddelerini ve kendi üretim araçlarını üretim sürecine aktardığı manüfaktürde, işçi sadece işlemlerin belirli bir parçası üzerinde denetim sahibi olabilmektedir. Manüfaktür, iş bölümü yoluyla emek sürecini parçalara ayırmış ve bu doğrultuda zanaatkârın ve küçük üreticilerin parça işçilere dönüşmesi sürecini hızlandırmıştır. İşçinin emek süreci bağlamında manüfaktürle başlayan bu indirgenme süreci, fabrika sistemiyle birlikte daha da artacak ve işçi makinenin bir uzantısı konumuna dönüşecektir. Üretimin kapitalist tarafından parçalara ayrılması, aynı zamanda makinenin yerleşeceği emek süreci koşullarını hazırlamış ve geliştirmiştir. Daha fazla üretmek ve daha fazla kâr etmek isteği, iş bölümünün ve üretim sürecinin parçalanmasının ortaya çıkardığı teknik temel doğrultusunda gelişen teknolojinin yardımıyla, makinelerin kullanım zeminini oluşturmuştur. Ancak üretim makineli olarak yapılmaya başlandıktan sonra dahi el ile üretmek anlamına gelen “manüfaktür kavramı” ile tanımlanmaya devam etmiştir. Bu durum, manüfaktürün fabrika sistemine bir temel oluşturduğunun göstergesidir.

Kaynakça

- Altan, Ömer Zühtü (2009) **Sosyal Politika Dersleri**, Eskişehir: İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları.
- Babbage, Charles (1832) **On the Economy of Machinery and Manufactures**, [<http://www.wissensnavigator.com/documents/CharlesBabbage.pdf>]
- Barret, François (1970) **Emeğin Tarihi** (Çeviren: Babür Kuzucu), İstanbul: May Yayınları.
- Berg, Maxine (1994) **The Age of Manufactures 1700-1820**, London and New York: Routledge.

- Butlin, R. A. (1986) *Early Industrialization in Europe: Concepts and Problems*, *The Geographical Journal*, Vol: (152/1), 1-8.
- Dikmen, Ahmet Alpay (2011) **Makine İş Kapitalizm ve İnsan**, Ankara: Tan Kitabevi Yayınları.
- Dobb, Maurice (1981) **Kapitalizm Sosyalizm Azgelişmiş Ülkeler ve İktisadi Kalkınma** (Çeviren: Mehmet Selik), Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Dobb, Maurice; Sweezy, Paul, Takahaşi, K. H.; Hill, Christopher; Hilton, R. (1970) **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci** (Çeviren: Yetkin Çetin), Ankara: Aydınlık Yayınları.
- Epstein, Stephan R. (1998) *Craft Guilds, Apprenticeship, and Technological Change in Preindustrial Europe*, *Journal of Economic History*, Vol: (53/4), 684-718.
- Ersoy, Melih (1992) *Kentsel Sanayi Birimlerini Sınıflandırmak*, **Ekin Belleten**, [http://www.melihersoy.com/wp-content/uploads/2012/04/kentsel-sanayi-birimleri1.pdf]
- Esin, Pars (1982) **İş Bölümü, Yabancılaşma ve Sosyal Politika**, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Freeman, Christopher ve Soete, Luc (2003) **Yenilik İktisadı** (Çeviri: Ergun Türkcan), Ankara: Tübitak Yayınları.
- Kain, Roger; Chapman, John; Olive; Richard R. (2004) **The Enclosure Maps of England and Wales 1595-1918: A Cartographic Analysis**, Cambridge: University Press.
- Kaygalak, Sevilay (2007) *Kır Kent ve Kapitalizme Geçiş: Bursa Örneği*, **Mülkiye**, Vol: (31/257), 185-203.
- Kriedte, Hans (1981) *Proto-Industrialization Between Industrialization and De-Industrialization, Industrialization Before Industrialization* (Çeviren: Beate Schempp), (Editörler: Peter Kriedte; Hans Medick ve Jürgen Schlumbohm), Cambridge: University Press.
- Landes, David S. (1970) **The Unbound Prometheus: Technical Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to Present**, Cambridge: University Press.
- Lazerson, Mark (1995) *A New Phoenix?: Modern Putting-Out in the Modena Knitwear Industry*, *Administrative Science Quarterly*, Vol: (40/1), 34-59.
- Lipson, Ephraim (1943) **The Economic History of England Vol. 3**, London: Adam and Charles Black.
- Longman Dictionary of Contemporary English (2006), Essex: Pearson Longman.
- Mantoux, Paul (1961) **The Industrial Revolution in the Eighteenth Century**, New York: Harper and Row.
- Marx, Karl (2000) **Kapital C. I** (Çeviren: Alaattin Bilgi), Ankara: Sol Yayınları.
- Mendels, Franklin F. (1972) *Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process*, *The Journal of Economic History*, Vol: (32/1), 241-261.

- Neeson, J.M. (1993) **Commoners: Common Right, Enclosure and Social Change in England, 1700-1820**, Cambridge: University Press.
- Nikitin, Pyotr (2006) **Ekonomi Politik** (Çeviren: Hamdi Konur), Ankara: Eriş Yayınları.
- North, Douglass C. (1981) **Structure and Change in Economic History**, New York: W. W. Norton
- Nussbaum, Frederick L. (1968) **A History of the Economic Institution of Europe**, New York: M. Kelly Publishers.
- Ogilvie, Sheilagh ve Cerman, Markus (1996) **The Theories of Proto-Industrialization, European Proto-Industrialization: An Introductory Handbook**, (Editörler: Sheilagh Ogilvie ve Markus Cerman), Cambridge: University Press.
- Overton, Mark (1996) **Agricultural Revolution in England: The Transformation of the Agrarian Economy 1500-1850**, Cambridge: University Press.
- Oxford Dictionaries, (12. 12. 2012),
[<http://oxforddictionaries.com/definition/english/manufacture?q=manufacture>]
- Pirenne, Henri (1937) **Economic and Social History of Medieval Europe** (Çeviren: I.E. Clegg), New York: Harvest Books.
- Pirenne, Henri (2005) **Ortaçağ Kentleri: Kökenleri ve Ticaretin Canlanması** (Çeviren: Şadan Karadeniz), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Richardson, Gary (2001) *A Tale of Two Theories: Monopolies and Craft Guilds in Medieval England and Modern Imagination*, **Journal of the History of Economic Thought**, Vol: (23/2), 217-242.
- Sée, Henri Eugene (2004) **Modern Capitalism: Its Origin and Evolution** (Çeviren: Homer B. Vanderblue ve Georges F. Doriot), Kitchener: Batoche Books.
- Selik, Mehmet (1980) **100 Soruda İktisadi Doktrinler Tarihi**, İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Schlumbohm, Jurgen (1981) *Relations of Production-Productive Forces – Crises in Proto-Industrialization*, **Industrialization Before Industrialization** (Çeviren: Beate Schempp), (Editörler: Peter Kriedte; Hans Medick ve Jürgen Schlumbohm), Cambridge: University Press.
- Smith, Adam (2001) **Ulusların Zenginliği** (Çeviren: Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı), İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Talas, Cahit (1997) **Toplumsal Politika**, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Türkcan, Ergun (1981) **Teknolojinin Ekonomi Politikası**, Ankara: Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi.
- Ure, Andrew (1835) **The Philosophy of Manufactures or an Exposition of the Factory System of Great Britain**, London: Charles Knight, Ludgate Street.
- Üşür, İşaya (2004) *Proto-Sanayileşme: Sanayileşme Tarihine Bir Katkı?*, **Praxis**, Vol: 11, 221-234.
- Van Bavel, Bas J. P (2003) *Early Proto-Industrialization in the Low Countries ? The Importance and Nature of Market-Oriented Non-Agricultural Activities on the Countryside in Flanders and Holland, c. 1250-1570*, **Revue belge de philologie et d'histoire**, Vol: (81/4), 1109-1165.

Walford, Cornelius (1888) **Guilds: their Origin, Constitution, Objects, and Later History**,
London: George Redway.